

G. JATKONIS

APIE ATEIZMO MARKSISTINĘ SAMPRATĄ

Plečiantis moksliniams religijos ir ateizmo tyrimams, gausėjant atitinkamai empirinei medžiagai, vis labiau juntamas poreikis kelti ir spręsti metodologines religijos ir ateizmo problemas, nustatyti mokslo, tradiciškai vadinamo „moksliniu ateizmu“, pobūdį, struktūrą, problematiką. Sąjunginėje filosofinėje spaudoje seniai vykstanti diskusija dėl mokslinio ateizmo objekto¹ rodo, kad yra gana daug neišspręstų ar nepakankamai išanalizuotų, suformuluotų metodologinio bei bendrateorinio pobūdžio dalykų, nuo kurių atskleidimo daug priklauso ne tik būsimų tyrinėjimų sėkmė, bet ir daugelio aktualių ideologinio darbo uždavinių sprendimo efektyvumas.

Gana dažnai minima, bet mažokai tyrinėtą ateizmo ir materializmo ryšio problema. Dažniausiai šis ryšys konstatuojamas kaip genetiškas, o idealistinės krypties mąstytojų ateizmas laikomas neišeinančiu iš jų teorijų esmės, subjektyviu dalyku. Nors šis apibūdinimas iš esmės yra teisingas, tačiau, būdamas labai bendras, praranda dalį savo metodologinės, euristinės reikšmės.

Materialistinę ar idealistinę filosofijos kryptį nustatome iš to, kaip viena ar kita filosofijos teorija aiškina tikrovės prigimtį, t. y. pagal pagrindinio filosofijos klausimo sprendimą. Jei pagal nusistovėjusį apibrėžimą ateizmą laikysime pažiūrų sistema, pagrįsta dievo (antgamtiskumo) egzistavimo neigimu, priešpastatant religinei pasaulio, žmogaus, visuomenės sampratai nereliginį religijos kilmės, esmės ir raidos aiškinimą bei kritiką, tai ne visada tas nereliginis (pasaulio, žmogaus, religijos) aiškinimas bus (ir yra) materialistinis. Ir priešingai, materialistas religiją gali aiškinti nenuosekliai, pavyzdžiui, panteistiškai, deistiškai, skeptiškai ar net teistiškai. Filosofijos istorija pateikia kuo įvairiausių nenuoseklumo pavyzdžių.

Antai vienas populiariausių XVIII a. Prancūzijos mąstytojų Volteras gamtą aiškino materialistiškai, būties problemas — deistiškai, bet, nors būdamas aršus krikščionybės ir klerikalizmo kritikas, pripažino religijos,

¹ Зг. Пашков Н. Актуальные проблемы научно-атеистических исследований.— «Философские науки», 1974, № 1, с. 126—129.

kaip masių valdymo įrankio, būtinumą ir naudą, kartu ne mažiau griežtai smerkė ateizmą, kaip liaudies dorovės griovėją.

Materialistinės krypties prancūzų švietėjai — D. Didro, K. Helvecijus, P. Holbachas, Ž. Lametri — religiją laikė žmonių tamsumo bei sąmoningos apgaulės produktu, visų socialinių ydų ir negerovių šaltiniu. Visuomenės pažanga, anot jų, yra tiesiogiai sąlygota religijos nykimo. Kadangi religija atsirado iš nežinojimo, tai pagrindinė priemonė, padėsianti įveikti religiją ir atverti kelius pažangai, yra švietimas, religijos demaskavimas protu.

Toks religijos aiškinimas, be abejonės, yra ateistinis, nes religija čia laikoma ne antgamtinės prigimties dalyku, o visuomenės reiškiniu, turinčiu savo žemiškas šaknis (tamsumą, apgaulę, baimę, lengvatikystę). Tačiau šis ateistinis religijos kilmės, esmės aiškinimas rėmėsi idealistine metodologija, nes religija buvo traktuojama kaip realių socialinių blogybių priežastis, o ne pasekmė, ne jų mistifikuota išraiška. Iš čia suprantamas ir švietėjų socialinis utopizmas, pasireiškęs greito religijos žlugimo prognozavimu. Su šiuo požiūriu susijęs ir švietimo, proto pertvarkomosios galios absoliutinimas.

Ryškus idealistinio ateizmo atstovas yra vokiečių iracionalistas bei voliuntaristas F. Ničė, religiją kritikavęs moraliniu požiūriu, taip pat psichoanalizės „tėvas“ Z. Froidas, aiškinęs religiją, kaip kolektyvinę neurozę, ir sukūręs mitinę religijos kilmės teoriją.

Ateistinių ir idealistinių požiūrių sutarimo galima rasti ir daugiau. Vadinasi, nors teiginys apie materializmo ir ateizmo giminingumą teisingas bendriausia prasme, būtina konkrečiai ir visapusiškai analizuoti bei vertinti šį sudėtingą, prieštaringą ateistinės ir materialistinės minties raidos bei reiškimosi procesą. Konkreti ateistinė religijos kritika gali remtis materializmu ir idealizmu, dialektika ir metafizika, būti moksliška, gili, bet gali būti ir vulgari, lėkšta. Nuo šių ypatybių priklauso ir socialinė, ideologinė religijos kritikos vertė.

Kalbant apie ateizmo mokslinę bei ideologinę vertę, iškyla klausimas, kaip galima atskirti pačios ateizmo sąvokos aspektus, ką ši sąvoka nusako? Literatūroje ateizmą įprasta laikyti ideologijos bei pasaulėžiūros reiškiniu, požiūrių visuma. Tačiau tas požiūras, idėjas kuria, propaguoja susiorganizavę žmonės, siekdami tam tikrų tikslų; idėjos užfiksuojamos raštuose, įkūnijamos darbuose. Kitaip tariant, ateizmas visuomenėje atlieka tam tikras funkcijas. Todėl bendresne prasme apie ateizmą reikėtų kalbėti kaip apie socialinį reiškinį, turintį savo atsiradimo prielaidas, raidos ypatybes, perspektyvas. Atsižvelgiant į viena ar kita forma istoriškai konkrečioje visuomenėje pasireiškiantį ateizmą, galima tyrinėti jo metodologines, aksiologines, socialines ir kitas pozicijas, nustatyti jo konkretų vaidmenį vienoje ar kitoje visuomenės sferoje ir tuo pačiu praturtinti, patikslinti bendruosius teiginys apie ateizmo ir visuomenės ryšį, nes bendriausios socialinės ateizmo charakteristikos, metodologiškai neišvystytos, gali virsti bendromis frazėmis, papildytomis istorinėmis iliustracijomis. Tai jau būtų palengvintas prob-

lemos sprendimas, matyt, ne visada reikalingas net didaktiniais sumetimais. Neretai teigiama, kad, žlungant atgyvenusioms santvarkoms, bažnyčia neišvengiamai atsiduria socialinės pažangos priešininkų stovykloje, religija tampa reakcinių jėgų idėjinium ginklu ir tuo save diskredituoja pažangių klasių ir visuomenės sluoksnių akyse, o pažangios visuomenės jėgos paprastai apsiginkluoja ateizmu. Nurodytus teiginius iš dalies kvestionuoja tarybinio filosofo T. Oizermano samprotavimai apie progresyvų arba reakcinį vienos ar kitos ideologijos pobūdį. „Esant tam tikroms istorinėms aplinkybėms, kai vyksta perėjimas iš vienos istorinės dirbančiųjų pavergimo formos į kitą, atitinkančią aukštesnę gamybinių jėgų išsivystymo laipsnį,— rašo jis,— ideologinė tokio perėjimo forma gali būti idealizmas ir religija. Ankstyvoji krikščionybė, prieš tapdama valstybine religija, buvo istoriškai progresyvi vergų ideologija. Religinis protestantizmas tapo niderlandų, o vėliau anglų revoliucijos ideologija“². Vadinasi, socialinės pažangos priešininkų stovykloje atsiduria ne religija apskritai, o tam tikra tikyba, bažnyčia; pažangios gi jėgos savo ideologiją išreiškia nebūtinai ateistine forma. Buržuazija, ateidama į valdžią Nyderlanduose ir Anglijoje, revoliuciją vykdė po religinio reformizmo, o Prancūzijoje — po ateizmo ir antiklerikalizmo vėliava. Tačiau ir prancūzų švietėjų ateistų vaidmuo reikalauja konkretnesnių analizės. Išskirdamas prancūzų švietėjų filosofijoje materialistinę ir idealistinę kryptį, T. Oizermanas pastebi, kad, nors prieštaravimai tarp jų kilo dėl religijos, ateizmo, filosofinio tikrovės aiškinimo, tačiau tiek idealistus, tiek materialistus vienijo kova su bendru priešu — klerikalizmu, scholastika, kaip feodalizmo ideologine išraiška. Čia deistai Volteras ir Ruso buvo net pavojingesni feodalizmui ir bažnyčiai, negu ateistai (pvz., Holbachas).

Kitas problemos aspektas: ar visur ir visada ateizmas suvaidina teigiamą vaidmenį visuomenės raidoje, ar visada jis — pažangių visuomenės tendencijų rodiklis? Į šį klausimą taip pat negalima atsakyti vienareikšmiškai. Sakysime, „buržuazijos, šturmuojančios feodalizmą, filosofinė ideologija revoliucinga ir tada, kai ji yra idealistinio ar net religinio pobūdžio. Priešingai, materialistinė valdžioje įsitvirtinusi buržuazijos filosofija yra konservatyvi: toks, pavyzdžiui, vulgarusis materializmas XIX a. Vokietijoje“³. Nors tas materializmas, kaip žinome, buvo ryškaus antireliginio, ateistinio pobūdžio.

Galima surasti ir daugiau pavyzdžių, rodančių, kad ne visada ir ne visos ateistinės idėjos bei ateistiškai motyvuoti reiškiniai buvo susiję su visuomenės pažanga. Pakanka prisiminti O. Bismarko „kulturkamfo“, nukreipto prieš katalikų bažnyčią Vokietijoje, pasekmes bei istorinę reikšmę, apie kurią V. Leninas rašė: „Tokia kova Bismarkas tik *sustiprino* karingąjį katalikų klerikalizmą, tik pakenkė tikrosios kultūros reikalui, nes į pirmąją vietą iškėlė religinius skirstymus vietoj po-

² Ойзерман Т. И. Главные философские направления. М., 1971, с. 265.

³ Ten pat, p. 264.

litinių skirstymų, atitraukė kai kurių darbininkų klasės ir demokratijos sluoksnių dėmesį nuo gyvybinių klasinės ir revoliucinės kovos uždavinių į paviršutiniškiausio ir buržuaziškai melagingo antiklerikalizmo pusę⁴. Įsitvirtinusi buržuazija, kaip pažymėjo V. Leninas, kai kuriose valstybėse sąmoningai mėgino atitraukti masių dėmesį nuo socializmo antiklerikalizmu⁵.

„Kovingą“ ateizmą, teigiantį, kad ateities valstybėje religija turės būti uždrausta įstatymu, skelbė ir E. Diuringas, kurio pažiūras analizavo bei kritikavo F. Engelsas „Anti-Diuringe“.

Ateizmas — sudėtingas, kritiškai kryptingas istorinis reiškinys, susipynęs su įvairiomis socialinėmis-politinėmis, filosofinėmis, moralinėmis idėjomis,— vis dažniau tampa įvairių tyrimo aspektų objektu. Mažai dar metodologiškai išnagrinėtas yra ateizmo ir pasaulėžiūros santykis; ypač šiandien aktualus mokslinio ateizmo ir mokslinės pasaulėžiūros ryšys.

Mokslinė pasaulėžiūra, kaip bendras požiūris į pasaulį, visuomenę, žmogų, vadinama moksline ateistine, marksistine-leninine, revoliucine pasaulėžiūra ir t. t. Neretai mokslinės materialistinės pasaulėžiūros terminas vartojamas tik ateistiniams įsitikinimams apibūdinti. Šitoks terminų vartojimas kartais sukelia tam tikros painiavos.

Sąvoka „mokslinė ateistinė pasaulėžiūra“ reiškia ne pasaulėžiūros rūšį, o ateistinį mokslinės pasaulėžiūros aspektą (bet ne ateistinį pobūdį). Teiginys „marksistinė pasaulėžiūra (filosofija) yra ateistinė“ nėra visiškai tikslus, nes marksistinė pasaulėžiūra, filosofija yra tikrovės aiškinimas ir vertinimas ne per antgamtiškumo neigimo ir religijos kritikos prizmę, o nuosekliu materialistiniu dialektiniu požiūriu. Pasaulėžiūra turi ne tik ateistinį, bet ir estetinį, dorovinį, politinį aspektą.

Remiantis bendriausia mokslinės pasaulėžiūros samprata, į jos ateistinį aspektą reikėtų žiūrėti visų pirma kaip į mokslinę vienos šio pasaulio sferos — religijos — sampratą, kurios kryptingumą suponuoja visos pasaulėžiūros dialektinis materialistinis kryptingumas. Taigi žmogus, kuris yra suformavęs nuoseklią mokslinę pasaulėžiūrą, turėdamas žinių iš religijos ir ateizmo, materialistiškai aiškina religijos kilmę, esmę bei raidą, dialektiškai sprendžia ir vertina konkrečius religijos vaidmens ir jos perspektyvų visuomenėje klausimus. Šiuo atveju ateizmas yra mokslinis požiūris į religiją.

Tačiau mokslinės pasaulėžiūros gali būti laikomasi nenuosekliai. Pasaulėžiūra apima daugybę individui nevienodai aktualių tikrovės sričių. Be to, ne visiems pavyksta vienodai giliai įsisavinti mokslinę pasaulėžiūrą. Todėl jeigu idėjiniame ginče nugalai idealistinės (religinės) pasaulėžiūros atstovas, tai toli gražu nereiškia mokslinės pasaulėžiūros nepagrįstumo. Kas tik paviršutiniškai įvaldo mokslinę pasaulėžiūrą, suvulgarina ją, tesugebėdamas formaliai dangstyti mokslo autoritetų

⁴ Leninas V. Raštai, t. 15, p. 369.

⁵ Žr. ten pat, p. 376.

citatomis, tas, net vartodamas mokslo terminus, sąvokas ir turėdamas geriausių ketinimus, tik sąlygiškai gali būti pavadintas moksliskai mąstančiu. Šią aplinkybę nurodė F. Engelsas laiške J. Blochui, rašydamas, kad „...labai dažnai žmonės tariasi naują teoriją visiškai supratę ir gali ją tuojau pritaikyti, vos teįsisavinę pagrindinius jos teiginius, ir tai dar ne visuomet teisingai“⁶. Todėl, nagrinėdami ateistinių pasaulėžiūros aspektą, visų pirma turime atskleisti jos mokslinį, euristinį pobūdį, besireiškiantį dialektiškumu, sugebėjimu gauti naujas tiesas, orientotis besikeičiančioje situacijoje.

Kiekviena pasaulėžiūra turi ne tik aiškinamąjį (metodologinį), bet ir vertinamąjį (ideologinį) aspektą, kaip savotišką idėjinį, politinį, socialinį kryptingumą. Tik vadovaujantis šiuo ideologiniu aspektu, mokslinis požiūris į religiją įgauna ateistinių pobūdį tiesiogine žodžio prasme. Religijos mokslinė analizė turi būti derinama su religijos (kaip iliuzoriškos pasaulėžiūros) kritika: aiškinami mokslinės pasaulėžiūros privalumai, parodomas religinių vertybių iliuziškumas, pagrindžiamos tikrosios vertybės.

Taigi ateizmas čia turi dvi aspektus: kaip minties vystymosi pasekmė, jis yra mokslinis dialektinis požiūris į religiją, o socialinių, ideologinių poreikių atžvilgiu jis yra kovingas antireliginis materializmas. Nors šie aspektai neegzistuoja izoliuotai, tačiau, jų neskiriant, būna sunkiau moksliskai spręsti religijotyros ir ateizmo problemas.

Nepakankamai skiriant ateizmą, kaip pasaulėžiūros aspektą, nuo jo mokslinio aspekto, darosi nelengva nustatyti ateizmo, kaip mokslinės disciplinos, objektą ir pobūdį. Šiuo metu mokslinis ateizmas dažniausiai apibrėžiamas kaip moksliskai pagrįstų pažiūrų sistema, apimanti nuoseklią materialistinę (filosofinę, gamtamokslinę, istorinę) religijos kritiką, pateikianti nereliginę pasaulio sampratą, formuojanti ateistinius įsitikinimus.

„Mokslinio ateizmo objektą,— rašoma „Ateizmo istorijoje ir teorijoje“,— sudaro religijos, kaip klaidingo tikrovės atspindėjimo, kritika, jos (religijos—G. J.) atsiradimo, evoliucijos ir nykimo priežasčių aiškinimas, objektyvių ir subjektyvių jos įveikimo priežasčių bei sąlygų aiškinimas“⁷. Šiuo atveju konstatuojamas dvejopas ateizmo turinys, du jo aspektai: negatyvus kritinis ir pozityvus, formuojantis ateistinius įsitikinimus.

Kadangi ateizmo sąvoka čia nediferencijuojama, tai mokslinio ateizmo objekto samprata tampa prieštaringa. Pirmiausia, jei ateizmas yra įvairių mokslų duomenų sistema, tai jį sunku apibūdinti kaip mokslą, nes mokslo teorija yra teiginių sistema. Be to, ateizmas—ne tik pažiūros, bet ir veiksmai. Tačiau ateizmas, kaip mokslas, negali religijos kritikos paremti filosofijos, gamtos, istorijos mokslų teikiama medžiaga, nes tai būtų paprasčiausias mechaniškas įvairių mokslų žinių, jų

⁶ Marksas K. ir Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomais, t. 2, V., 1950, p. 442.

⁷ История и теория атеизма. М., 1974, с. 10.

fragmentų darinys. Jeigu mokslinį ateizmą apibrėžiame kaip religijos aiškinimą, jos kritiką ir žmonių ateistinių įsitikinimų formavimą, galime nurodyti trejopą ateizmo pobūdį: aiškinamąjį, kritinį ir propagandinį. Skiriant ateizmą, kaip mokslą ir kaip ideologinį reiškinį, šie aspektai tampa aiškesni. Ateizmas, kaip ideologinis reiškinys, yra tai, ką Marksas vadino dievo neigimu ir žmogaus būties įtvirtinimu per šį neigimą⁸. Ateistiniame auklėjamajame darbe ir tada, kai religija konfrontuoja su ateizmu, ji filosofiniu, gamtamoksliniu, istoriniu požiūriu kritikuojama kaip iliuzorinė pasaulėžiūra, įrodinėjamas materialistinių idėjų, vertybių, pažiūrų pranašumas ir pagrindžiama, kodėl jų verta laikytis. Kosmologinės pasaulėžiūros problemos čia nagrinėjamos remiantis gamtotyros medžiaga, socialiniai, moraliniai klausimai pagrindžiami marksistinės filosofijos, etikos, mokslinio komunizmo teorija. Argumentacijos, kritikos ir propagandos pobūdis priklauso nuo auditorijos, siekiamų tikslų ir kt.

Ateizmas, kaip mokslas, negali turėti atskiro kritinio aspekto, nes kiekvienas mokslas yra imanentiškai kritiškas: kiek jis yra mokslas, tiek kritiškai (moksliškai) analizuoja savo objektą, teikdamas apie jį naujų žinių. Metodologines ateizmo, kaip mokslo, galimybes apsprendžia marksistinė filosofija; pasaulėžiūrinį šio mokslo pobūdį sąlygoja partiškumo principo laikymasis, neužmirštant, kad ideologijoje ir moksle šis principas turi savas išraiškos formas.

Vykstančios diskusijos dėl ateizmo mokslo pavadinimo netiesiogiai rodo esant skirtingus požiūrius į šio mokslo turinį. Vieni siūlo aptariamąją discipliną vadinti moksline (marksistine) religijotyra, nes ateizmas reiškiaš tik to mokslo kryptį. Kiti kritikuoja šį pavadinimą (jis susiaurinaš tyrimų apimtį) ir siūlo vadinti ateizmo teorija⁹. V. Gendelio manymu, reikėtų susiaurinti ateistinės teorijos sąvoką, paliekant jai religinės sąmonės teorijos sferą, ir vadinti marksistine religijotyra. Ateistinė sąmonė, kaip teisingai pažymi autorius, nėra savarankiška, o tik sudaro materialistinės pasaulėžiūros dalį, todėl įeina į filosofijos ir sociologijos bei istorijos tyrimų objektą¹⁰. Tačiau šis ateistinės sąmonės nesavarankiškumas nereiškia, kad negalima specialiai tirti ateizmo, kaip socialinio arba psichologinio reiškinio. Jau ir dabar tai daroma: sociologiškai ir psichologiškai tiriamas ateistinis žmonių brandumas, ateistinio auklėjimo efektyvumas ir pan. Šie dalykai neįeina į bendrąją filosofijos bei sociologijos problematiką ir turėtų būti pripažinti kaip savarankiškos disciplinos (ateizmo sociologija, ateizmo psichologija).

Todėl galimas dar vienas ateizmo problematikos variantas: ateizmą ir religiją, kaip santykiškai savarankiškus socialinius reiškinius, gali

⁸ Зг. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956, с. 598.

⁹ Зг. Гендель В. Г. К вопросу о предмете атеизма.— «Философские науки», 1975, № 1, с. 152—153; Иванов И. Т., Попов Л. А. О позитивном содержании теории научного атеизма.— Там же, с. 153—155.

¹⁰ Зг. ten pat, p. 153.

tirti ir savarankiškos disciplinos — religijotyra bei ateizmo teorija (ateotyra)¹¹. Šių dviejų tyrimo krypčių struktūra priklauso nuo problematikos reikšmingumo ir jos platumo, nuo tyrimų metodikos, specialiųjų metodologijų išvystymo ir kt. Jau galime nurodyti sociologinį, psichologinį, istorinį religijos ir ateizmo tyrimų aspektą ir tuo pagrindu besiformuojančias specialias teorijas. Sparčiai formuojasi ir ateistinio auklėjimo teorija. Nors specialių disciplinų, tyrimų aspektų, metodų buvimas bei jų struktūra šiandien yra svarbus dalykas, jų plėtojimasis priklausys nuo viso mokslo raidos, nuo sukauptos medžiagos kiekio, apdorojimo lygio. Pagaliau, žinoma, ir nuo to, kiek dialektiškai bus atsižvelgiama į naujai iškylančias problemas. Todėl ne mažiau svarbu kūrybiškai plėtoti tas metodologines prielaidas, kurios ir leidžia religijos ir ateizmo tyrimams suteikti mokslo statusą.

¹¹ Panašiai šį dalyką aiškina lenkų ateizmo tyrinėtojas A. Novickis. Tik jis ateotyra laiko tokias disciplinas, kurios tiria ateizmo pasireiškimo formas ir jo ypatybes kultūroje. Tai ateizmo istorija, ateizmo teorija, ateizmo sociologija, ateizmo psichologija ir kt. Žr. *Nowicki A. Przedmiot i zadania historii ateografii.*—„Euhemer“, Przegląd religioznawczy, W., 1966, Nr. 5[54], s. 3.